

DALMACIJA U PERIODU OBNOVE OD OSLOBOĐENJA DO SVRŠETKA RATA

(Zapisi i bilješke)

Drago Gizdić

Dalmacija je svoje oslobođenje, u decembru 1944, dočekala u ruševinama i zgarištima. Pogotovu se njena privreda nalazila u teškom stanju: okupatori su za sobom ostavili opljačkanu i razorenu ekonomiku. Kako se nakon oslobođenja i nadalje postavljala kao glavni zadatak što veća pomoć frontu, moralo se čim prije pristupiti obnovi privrednog života. Međutim, taj zadatak bilo je tim teže izvršiti jer je preko 100.000 mahom mladih ljudi i žena u toku 4-godišnje borbe otišlo pod zastavu (u to vrijeme provedena je mobilizacija svih muškaraca od 18 do 45 godina). Osim toga, oko 10.000 ljudi ubili su okupatori i kvislinzi ili je stradalo od savezničkog bombardiranja, a na desetine tisuća lica još se nalazilo u zbjegu, ili po zatvorima i logorima, daleko od svoga kraja i ognjišta.

I OBNOVA PRIVREDE I JAVNOG ŽIVOTA.

1. Saobraćaj. Kao prvi zadatak u obnovi privrednog života, pred organe vlasti — Narodnooslobodilačke odbore, zapravo njihove prometne odjele — postavila se obnova saobraćaja na kopnu i moru.

Da bi saobraćaj normalno funkcionirao, trebalo je u prvom redu osposobiti službu veza: poštansku, telegrafsku i telefonsku. Ta je služba bila u času oslobođenja u haotičnom stanju. Službu veza uništavali smo sami od prvih dana NOB-e, a ono što nismo uspjeli razoriti, dovršio je neprijatelj pri svom povlačenju. Malo je telegrafsko-telefonskih linija funkcioniralo u danima oslobođenja.

Uspostavljanje poštansko-telegrafske i telefonske službe preuzele su VPV-i (Vojna oblast Osmog korpusa). One su u rekordnom vremenu, za svega nekoliko sedmica, uspjele dovesti u red službu veza na glavnim relacijama. U tom poslu VPV-i uživale su obilnu pomoć naših vojnih jedinica, NOO-a i naroda. Do svršetka rata u Dalmaciji je otvoreno 175 poštanskih ureda, dok ih je pred rat bilo na području Splitske direkcije 174.

Od predratne brodske flote, po oslobođenju je zatečen samo neznatan dio koji se mogao upotrijebiti za uspostavu saobraćaja; bili su to mahom mali drveni motorni brodovi (trabakule). Veći dio brodova nalazio se od početka rata u savezničkoj službi, dio brodova je u ratu uništen ili potopljen a jedan je dio služio našoj ratnoj mornarici. Usprkos takvoj oskudici, ubrzo po oslobođenju uspostavljen je redovni saobraćaj na moru, kako duž obale

tako i s otocima. Za obnovu pomorskog saobraćaja brinuo se Štab mornarice i njegove potčinjene komandne službe. Od prvog časa, pred našim pomorskim saobraćajem iskršli su krupni zadaci: potrebe vojske i naroda, naročito na otocima, transportne potrebe za obnovu zemlje i, najzad, repatriacija našeg zbjega, ranjenika i invalida iz Italije.

Sve veće luke bile su već do svršetka rata povezane pomorskim vezama, a s manjim mjestima saobraćali su manji motorni brodovi. U obnovi toga saobraćaja znatnu su ulogu odigrala naša brodogradilišta. Iako su se i sama nalazila u stanju obnove, ona su još u toku rata osposobila za plovidbu velik broj brodova (tako brodogradilište u Makarskoj oko 30 manjih brodova). Na obnovi većih brodova osobito se istaklo brodogradilište u Splitu, koje je i samo bilo temeljito porušeno; ono je već 6. januara 1945. porinulo u more osposobljeni brod »Knin«, koji je po oslobođenju izvučen s morskog dna. Nakon »Knina« osposobljeni su brodovi »Lapad« i »Vardar«; prvi je podignut iz mora u splitskoj luci, a drugi kod Šolte.

Ubrzano se pristupilo i obnovi luka, koje su Nijemci porušili u času poraza i povlačenja: u Gružu, Splitu, Solinu, Vranjicu, Šibeniku i Zadru. One su već u decembru 1944. mogle služiti za prihvat brodova. Obnova luka ulazila je u kompetenciju Odjela pomorskog saobraćaja pri Štabu mornarice.

Ni saobraćaj na kopnu nije zatečen u boljem stanju. Sve željezničke pruge kao i velik dio putne mreže bili su onesposobljeni: ostao je vrlo mali, mahom oštećeni i dotrajali vozni park. Takvo stanje u saobraćaju moralo se štetno odraziti na snabdijevanje vojske, a još više naroda, kao i na tempo podizanja privrednog života sve do svršetka rata, pa i kasnije. Potrebe NOV-e i opskrba naroda bile su prva briga saobraćaja. Dobivanje pomoći od saveznika bilo je uvjetovano njenom brzinom raspodjele i otpremom, što je sve zavisilo od stanja i kapaciteta saobraćaja.

Cestovni promet predstavljao je jednu od najvećih teškoća. Glavne ceste bile su neupotrebljive, a mostove u Metkoviću, Omišu, kod Stobreča, u Solinu, Trogiru, Skradinu, Karinu, Obrovcu i dr. Nijemci su srušili pri povlačenju. U svemu je porušeno samo većih mostova 37, u dužini od 1240 metara. Na cesti Split-Sinj kod Klisa, na cesti Omiš-Gata iznad Zakućca i između Zvečanja i Kostanja Nijemci su velikim količinama eksploziva razorili visoke potporne zidove. Obnavljanje svega toga zahtijevalo je mnogo truda i vremena.

Da bi se uspostavio cestovni saobraćaj, trebalo je što prije podići mostove, prije svega na onim cestama koje su bile za vojne jedinice i prehranu naroda najpotrebnije. U to vrijeme nije se moglo obnoviti porušene mostove jer se nije raspolagalo dovoljnim sredstvima i snagama. Zbog toga se prišlo izgradnji uglavnom betonskih i, još više, drvenih mostova. Najveći dio toga posla obavljen je za svega 1—2 mjeseca. Mnogi od tih podignutih mostova dobro su služili godinama i po svršetku rata. Od 37 većih porušenih mostova do kraja rata zamijenjeno je ili privremeno osposobljeno 27, a tri su iznova izgrađena, među njima i most u Solinu. Osim mostova, na cestama je izgrađeno i do 2000 m porušenih potpornih zidova i preko 500 m nasipa. Neposredno po oslobođenju, osposobljavanje cesta vršeno je pod rukovodstvom VPV, a zatim je prešlo u nadležnost NOO-a.

Kamionski i autobusni park, do kojega se u većini došlo rekvizicijom od privatnika, bio je vrlo oskudan i mahom dotrajavao. NOO-i raspolagali su na kraju rata s oko 70 kamiona i oko 160 motornih vozila. Nedostajalo je benzina i nafte, a još više guma, rezervnih dijelova i vozačkog kadra; nešto guma i dijelova nabavljeno je u Italiji. Vojna oblast osposobila je putem kurseva nešto šoferskog kadra i za potrebe saobraćaja na terenu. Pokušaj da se za taj posao osposobi što više žena nije dao željenih rezultata. U pomanjkanju željeznica, cestovni je saobraćaj služio za vezu s dalmatinskim zaleđem, a upotrebljavan je i za saobraćaj s Beogradom. Radi reguliranja cestovnog saobraćaja osnovana je još za rata Glavna uprava za cestovni promet.

Mada teže i sporije, paralelno s pomorskim i cestovnim, uspostavljan je i željeznički saobraćaj. Po oslobođenju nije ni jedna od željezničkih pruga u Dalmaciji zatečena u upotrebljivom stanju. Kao i na cestama, tako su i na željezničkim prugama bili mostovi i drugi objekti porušeni. Učinjeni su golemi napori za uspostavljanje željezničkog saobraćaja. Najprije je osposobljena pruga Split-Sinj: ona je puštena u saobraćaj već 23. novembra 1944. Pruge Split-Drniš i Šibenik-Drniš puštene su u saobraćaj prije nego što su osposobljeni mostovi u Solinu i Vrpolju (Dobru); zbog toga su putnici na tim mjestima morali prelaziti iz jedne u drugu kompoziciju. Na osposobljavanju pruge Šibenik-Perković dano je već do 7. decembra 1944. 2700 dnevnic. Pruge Dubrovnik-Uskoplje-Zelenika i Dubrovnik-Mostar puštene su u promet kada su na njima obnovljena tri mosta. Zbog velikih razaranja luka u Pločama i Metkoviću, kao i različitih objekata na pruzi Ploče-Sarajevo, ta pruga nije do kraja rata puštena u promet. Pruga Drniš-Knin proradila je pošto je osposobljen most preko Čikole. Pruge od Knina prema Bihaću i Gračacu mogle su da prorade tek po svršetku rata. I kod samoga Knina, sva tri željeznička mosta (preko Krke u rasponu od 68 m., Orašnice u rasponu od 25 m. i Butišnice u rasponu od 47 m.) Nijemci su porušili prilikom povlačenja. Na svim prugama bilo je porušenih mostova u dužini od 240 metara i u težini od 686 tona. Još u toku rata preko 60% njih bilo je osposobljeno za saobraćaj.

Željeznički park bio je, kao i cestovni, vrlo skroman: nađeno je svega nekoliko oštećenih lokomotiva i starih vagona. Sve je to trebalo osposobiti s oskudnim sredstvima i izvanrednom brzinom. Da bi se likvidirala kritična situacija u željezničkom saobraćaju, radilo se bez predaha dan i noć. I na željeznici se osjećao nedostatak u kadrovima; zbog toga su organizirani kursevi za mašinovođe, vlakovođe i prometnike. Na neke od tih kurseva primljeni su i ratri invalidi. Zahvaljujući velikim naporima, koji su učinjeni još u toku rata, željeznički saobraćaj u Dalmaciji uglavnom je zadovoljavao potrebe.

Na željeznici kao i u cestovnom i pomorskom saobraćaju uvedene su još tokom rata putničke tarife.

2. Industrija i zanatstvo. Od svih tvornica najviše su za rata postradale tvornice u Lozovcu i Dugom Ratu, Splitsko brodogradilište i tvornice u Solinskom bazenu. Od hidrocentrala najviše su bile oštećene Gubavica (kod Zadvarja) i Šupukova na Krki, od električnih dalekovoda dalekovod Gubavica-Split, a od termičkih centrala Majdanska.

Da bi gradovi dobili električnu energiju za rasvjetu i domaćinstva i da bi se pokrenuli industrija i rudnici, trebalo je najprije osposobiti električne

centrale i dalekovode. Glavni naponi učinjeni su na osposobljavanju centrale u Gubavici i dalekovoda do Splita. Samo su njihovim puštanjem u pogon mogli Omiš, Split, Solin, Kaštela i Trogir dobiti dovoljno električne energije. Majdanska hidrocentrala jedva da je podmirivala najnužnije potrebe u tom kraju. Split je dobio električnu energiju iz centrale Gubavica-Zadvarje 24. decembra 1944; u Zadru je također brzo osposobljena dizel-centrala, ali je zbog nedostatka nafte puštena u pogon tek 23. januara 1945.

Tvornica cementa u Majdanu, koja je prerađivala zatečene velike količine klinkera u cement, podmirivala je sve potrebe Dalmacije u toku rata. Tvornica salonita u Vranjicu i tvornica cementa u Majdanu ponovo su puštene u pogon već u oktobru 1944. One ubrzo daju veću proizvodnju nego prije rata. Ograničene količine azbesta kočile su još uvijek veću proizvodnju salonita, koji je bio prijeko potreban za obnovu zemlje. U rudniku uglja u Siveriću već u decembru počinje ograničena proizvodnja, koja ubrzo bilježi stalan porast; od januara do aprila 1945. porasla je za 8 puta. Siverić je u to vrijeme podmirivao potrebe naše mornarice, željeznica i industrije, a dijelom i potrebe domaćinstava. Sinjski rudnici lignita također su pokrivali potrebe u lignitu. Proizvodnja uglja rasla je i po svakom radniku; učinak po radniku u Siveriću popeo se od januara za 4,5 puta, a u sinjskom rudniku za 100%. Radi unapređenja proizvodnje u rudnicima osnovana je Glavna uprava dalmatinskih rudokopa i ugljenokopa.

Po oslobođenju Dalmacije nije se odmah pristupilo proizvodnji boksita jer su velike količine zatečene na skladištu. Neke tvornice — kao tvornice sardina, tjestenine u Omišu, tekstila u Šibeniku i dr. — nisu po oslobođenju stavljene u pogon zbog nestašice sirovina. Tvornica duhana u Zadru stavljena je u pogon neposredno po oslobođenju. Uskoro zatim proradila je i tamošnja tvornica mreža i ribarskog pribora (»Sapri«). Već potkraj 1944. radilo je u dalmatinskim tvornicama oko 1600 radnika.

Elektroželjezara u Šibeniku najprije je počela s proizvodnjom kreča. Ova tvornica, kao i one u Lozovcu, Dugom Ratu, te tvornice u Solinskom bazenu i većina drugih, organizirale su proizvodnju s punim kapacitetom tek po svršetku rata. Usprkos mnogim teškoćama i nedostacima i unatoč tome što radnici nisu dosta dugo dobivali plaću, radni elan bio je izvanredan, a produktivnost veća nego ikada prije.

Nastojanjem NOO-a, kao i samih obrtnika, ubrzo po oslobođenju proradile su i mnoge zanatske radionice. Već do početka 1945. radilo je preko 200, a do svršetka rata preko 1.100 radionica, ili preko 25% od predratnog broja; oko 200 njih radilo je u režiji NOO-a, a druge su bile u rukama privatnika. Ubrzo su u Splitu, Šibeniku i Dubrovniku osnovana udruženja obrtnika. Još u toku rata bio bi otvoren i veći broj radionica, da nije bilo nestašice u stručnoj radnoj snazi, materijalu, sirovinama i alatu. Zato je, radi obučavanja stručne radne snage, još u toku rata otvoreno 16 stručnih škola koje je pohađalo 1508 učenika a predavalo im je 130 nastavnika.

Iako je težište u obnovi po oslobođenju Dalmacije bilo na osposobljavanju objekata na saobraćajnim komunikacijama i u industriji, nije se čekalo ni s obnovom javnih i stambenih zgrada. Prema nepotpunim podacima obnovljeno je do svršetka rata, brigom NOO-a, 70 škola, 7 bolnica, 15 socijalnih

ustanova, 7 sudskih zgrada, 10 hotela, 8 vojnih objekata, 6 sportskih zgrada, 10 magazina i preko 1400 stambenih zgrada. Od strane neprijatelja i avionskih bombardiranja uništeno je oko 14.000 kuća i 156 državnih zgrada. Za njihovo osposobljavanje upotrebljeno je, pored ostalog, 100 vagona cementa (Dalmacija je dala Liki za obnovu 40 vagona cementa). Nedostatak građevinskog materijala, osobito drvene građe, kočio je još bržu obnovu u ratu porušenih i zapaljenih kuća. Radi objedinjavanja svih snaga i jedinstvenog plana rada na obnovi, tehnički odjel Oblasnog NOO-a organizirao je 22. februara 1945. u Splitu savjetovanje, na kojem je planski raspodijeljen rad na obnovi.

3. *Trgovina i prehrana.* Organizaciji trgovine i ishrane vojske i naroda, organi narodne vlasti obraćali su od prvog dana oslobođenja svu pažnju. Radi oživljavanja trgovine održavane su po svim okruzima konferencije i izvršen je popis svih količina robe zatečenih po trgovinama. Nakon toga je roba puštena u prodaju po određenim planskim cijenama i uz određene kupovne karte (doznake). U gradovima su organizirane tržnice, na koje je svakodnevno dolazilo povrće i voće, ali i mnogo druge robe, naročito rabljene. U početku je građanstvo ponajviše mijenjalo robu za robu. Naturalna razmjena, koja je dominirala po oslobođenju, postepeno se zamjenjuje novčanom koja ubrzo, do svršetka rata, postaje normalan oblik trgovine. Protiv nabijača cijena NOO-i organiziraju u svim gradovima tržišne inspekcije i milicije. Kriumčarenje i sakrivanje robe suzbija se svim propagandnim sredstvima: putem žive riječi preko organizacija JNOF-a i štampe, ali i upravnim i sudskim postupcima. U početku je trgovinu uvelike ometala velika oskudica novca u prometu. Nedjeljni sajmovi, naročito u Sinju, Kninu, Zadvarju, Livnu, Metkoviću i još nekim mjestima, koji su bili masovno posjećivani i vrlo živi, također su znatno pomogli oživljavanju trgovine.

Unapređenju trgovine mnogo pridonose i poduzeća koje organizira *Glavnoprod.* Još prije osnovana okružna i kotarska trgovačka poduzeća (*oknoproduci* i *kotnoproduci*), kao i Oblasno trgovačko nabavno poduzeće, postala su podružnice Glavnoproda kojim je upravljao ZAVNOH.

Pomoć vojsci u različitom materijalu i živežnim namirnicama ostala je i po oslobođenju Dalmacije glavna briga organa vlasti — NOO-a. Prema nepotpunim podacima, od oslobođenja u decembru 1944. do aprila 1945. narod Dalmacije dao je preko NOO-a, pored ostalog, 121,5 vagona žita, 56,5 vagona vina, 51 vagon mesa, 8 vagona krumpira, oko 30 vagona različenog variva, 8,5 vagona smokava i oko 10 vagona mlijeka, a za ishranu konja oko 150 vagona sijena i slame. Pošto od februara do aprila NOV nije u okviru savezničke pomoći dobivala dovoljne količine začina, primorski su okruzi davali mjesečno po 6 vagona ulja. Za potrebe vojske i ranjenika davalo se mjesečno oko 12 vagona vina. Samo u kampanji za pomoć NOV dano je 212 vagona hrane, 840 kg duhana, 24.000 litara mlijeka, 6200 litara rakije, 303.000 m³ drva itd.

Budući da je žetva 1944. dala samo 50—70% prosječnog prinosa, nije teško ocijeniti prehrambenu situaciju naroda u Dalmaciji prve zime po oslobođenju. U to vrijeme, kada nam je saveznička pomoć bila najpotrebnija, ona je gotovo sasvim prestala. Kad se tome dodaju izdaci za NOV, može se sagledati sva ozbiljnost u prehrambenoj situaciji stanovništva Dalmacije, koja

je i u normalnim prilikama bila pasivna u hrani. U to vrijeme gladovao je gotovo sav narod i sve više ljudi je umiralo od gladi. Slaba ishrana se, dakako, negativno odražavala i na kampanju obnove.

Prva saveznička pomoć po oslobođenju stigla je tek polovinom februara 1945, ali i tada tek u malim količinama. Ozbiljnija pomoć počela je stizati početkom marta, ali ni tada ona nije bila tolika da bi se mogla dati svemu pučanstvu, već je dijeljena uz određene cijene, a onima bez novca besplatno. Prema podacima, u mjesecima pred svršetak rata Dalmacija je dobila od saveznika oko 250 vagona hrane (naplaćeno je svega oko 25%), a od jeseni 1943, otkada se ta pomoć počela davati, primljeno je u svemu 1050 vagona. Velik dio te hrane upotrebljen je za ishranu zbjega, za radne brigade i radne jedinice, te bolnice i socijalne ustanove. Pučanstvo na otocima, koje se nalazilo u najtežoj prehrambenoj krizi, primilo je nerazmjerno više nego stanovništvo na kopnu. Oskudica u transportnim sredstvima utjecala je da svi krajevi nisu dobili pomoć koja im je bila namijenjena. Kada je bilo moguće davati pomoć stanovništvu redovitije, ona je iznosila 60 dkg. po osobi. Radnici i službenici — kojih je pri svršetku rata bilo u Dalmaciji oko 39.000, od čega je za potrebe Vojne oblasti radilo oko 4000, a za potrebe mornarice oko 5000 — dobivali su prvih mjeseci mjesto plaće svakodnevnu pomoć po kategorijama. U I kategoriji primali su oko 30 dkg. brašna dnevno, u II oko 80 dkg, a u III 1.10 kg. Kad se raspolagalo većim količinama hrane, te su norme podignute na 0.60 kg, 1.10 i 1.50 kg. Racionirana se hrana dijelila preko zadruga, trgovaca, pa i samog naroda. Seoski zborovi odlučivali su o tome tko hranu ne može da plati, tj. kome je treba dati besplatno.

4. *Financijska politika.* Financijsko stanje također se snažno odrazilo na razvitak trgovine i privrednog života u cjelini. Do oslobođenja je u Dalmaciji bilo u prometu (naime, toliko je kasnije povučeno i zamijenjeno) 21,546.156.893 kune i 105,543.115 lira. U bankama i ustanovama zatečeno je 1,018.005.000 kuna i 3,810.000 lira. Prvih mjeseci po oslobođenju radnicima i službenicima nisu davane plaće, niti su penzionerima isplaćivane penzije, već je onima koji nisu imali vlastitih izvora za život davana pomoć u hrani, a nešto kasnije i neka novčana pomoć. Postepeno se prešlo na redovno isplaćivanje plaća i penzija. Odsutnost naše valute činila je financijske teškoće još većima.

Ubrzo je trebalo pristupiti sistematizaciji prihoda kao i planskoj raspodjeli rashoda, te tako postaviti rad financijskih odjela pri NOO-ma na novu bazu. Po starim propisima nije se moglo postupati, a nove uredbe nisu još bile donesene. Takvo stanje je tim više tražilo inicijativu Oblasnog NOO-a; njemu je u tome ZAVNOH pružao neposrednu pomoć. Prema datim uputstvima, svi NOO-i morali su pristupiti izradbi prihoda i rashoda.

Da bi se došlo do financijskih sredstava, Oblasni NOO odlučio je da se odmah pristupi ubiranju jednokratnog poreza na poslovanje u g. 1944. od svih lica koja su prije bila podložna tečevini društvenog poreza. Pri tom se imao u vidu i doprinos pojedinaca u toku rata. Budući da je golema većina naroda davala za rata velike žrtve i prinose, a pojedinci malo ili ništa, bilo je pravo da oni sada, po oslobođenju, nadoknade ono što nisu prije dali. Specijalno formirane komisije odredile su za takve pojedince visinu novčanih sredstava koja su morali dati.

Oblasni NOO donio je uredbu po kojoj se pristupilo uređenju i naplaćivanju trošarine na vino i rakiju. Po toj uredbi, trošarinu su snosili kupci. Trošarina na vino određena je u visini od 10%, dok je prije iznosila do 50%, pa i više. Određena je trošarina i na kozmetička sredstva kao i na likere. U samom Splitu dobilo se trošarinom na likere oko 26 miliona kuna.

Neki okružni NOO-i uveli su i neke svoje namete da bi došli do novčanih sredstava. Tako je, na primjer, Okružni NOO Dubrovnik uveo gotovo u cjelini prijašnji porezni sistem. To se moglo donekle provesti i u samom Dubrovniku i njegovoj okolici jer je taj kraj u ratu manje pretrpio i žrtvovao nego drugi krajevi Dalmacije. NOO Splita uveo je tržišne i uvozne dažbine kao neku vrstu samoupravnih poreza. Sve te odluke NOO-a, donesene u toku rata, imale su privremeni karakter.

Prema izvještaju finansijskog odjela Oblasnog NOO-a Dalmacije, na skupštini NOO-a Dalmacije održanoj 23. i 24. aprila, samo blagajna Oblasnog NOO-a izdala je od početka januara za troškove Oblasnoga socijalnog odjela 15 miliona kuna, za potrebe tehničkog odjela 5, a za račun prosvjetnog odjel 4 miliona itd. Okružni, kotarski i gradski NOO-i isplatili su još više. Svi radnici i namještenici NOO-a dobivali su mjesečno do 25.000 kuna i 5000 kuna po svakom članu porodice. Mjesečno se izdavalo oko 600 miliona kuna, a od toga je ZAVNOH davao mjesečne dotacije u iznosu od 200 miliona kuna. Kad su počeli primati novčane nagrade, radnici i službenici plaćali su hranu koju su dobivali na »bonove«.

Da bi se privreda što uspješnije obnavljala, osnovana je Dalmatinska oblasna banka. Ona je preuzela sve poslove prijašnjih državnih i poludržavnih novčanih zavoda, kao i privatnih banaka koje su potpadale pod sekvestar. Oblasna banka izvršila je koncentraciju svih novčanih sredstava, što joj je omogućilo kreditiranje državnih trgovačkih poduzeća, industrije i rudnika, saobraćaja i zadruga. Oblasna banka, koja se nalazila u Splitu, otvorila je svoje filijale u Dubrovniku i Zadru, a u Šibeniku je radila preko Gradske štedionice.

Na zahtjev privatnih novčanih zavoda pristupilo se ispitivanju stanja u njima i vremena za njihovo otvaranje. Rad im je odobren uz neka ograničenja, ali nekog rezultata nije dao.

Oblasni odbor donio je odluku prema kojoj se u prometu nisu smjele primati invazione lire izdavane od saveznika za njihove potrebe.

5. *Stanje i zadaci u obnovi poljoprivrede.* Prema statistikama pred-ratne Jugoslavije, u Dalmaciji se od oko 700.000 stanovnika bavilo poljoprivredom 543.000, odnosno 92.000 porodica. Prihod od poljoprivrede iznosio je 981 milion dinara; u toku rata smanjen je za oko 365 miliona ili za više od jedne trećine. Po oslobođenju postavila se kao primarni zadatak obradba svakog komadića zemlje: to su zahtijevale potrebe fronta i pozadine. Poteškoće, s kojima se pri tom trebalo boriti, bile su goleme pa je zbog toga bila potrebna mobilizacija svih snaga i sredstava. Ovo tim više što plan jesenje sjetve nije bio ni približno ostvaren zbog vojnih operacija koje su vođene za oslobođenje Dalmacije i zbog velikih kiša.

Od ukupno 120.000 ha oranica, u danima oslobođenja bila je obrađeno svega 25.000 ha. Za obradu zemlje raspolagalo se svega s oko 4.400 konjskih i volovskih zaprega, čiji je učinak, zbog slabe ishrane, bio minimalan, a k tome su se morale upotrebljavati i za transport. Sva Dalmacija imala je tada 10 starih traktora, a od saveznika ih je dobiveno svega 13 i to bez plugova. Od 95 stručnih lica nalazilo se na terenu svega 41. Da bi se proljetna sjetva što uspješnije obavila, Oblasni NOO, preko svog odjela za poljoprivredu, održao je 9. februara u Splitu savjetovanje. Zahvaljujući mobilizaciji svih snaga i sredstava, u čemu su veliku ulogu odigrale organizacije JNOF-a, zadatak obradbe polja uspješno je izvršen; obrađene su veće površine nego prije rata.

Budući da je za rata stradalo mnogo stoke, nedostajalo je i stajskog gnojiva; raspolagalo se sa svega 120 vagona cijamida. Zbog pomanjkanja prevoznih sredstava nije se ni to moglo na vrijeme prebaciti u sve krajeve u odgovarajućim količinama.

Da bi se zasijalo što više povrća koje najbrže donosi rezultate, podijeljeno je oko 500 kg. sjemenog graška, 4.100 kg različitoga povrtnog sjemenja, 4 vagona krumpira, 5000 kg boba itd.

Državno poljoprivredno dobro »Vrana« kod Biograda zatečeno je potpuno uništeno i zapušteno, bez gospodarskih zgrada, alata i stoke. Odmah po oslobođenju pristupilo se osposobljavanju najnužnijih objekata i nabavci alata i stoke. Od 709 ha, koliko je ovo imanje imalo u vlastitoj režiji, obrađeno je 220 ha, a ostalo je raspodijeljeno seljacima susjednih sela na obrađivanje pod jednogodišnji zakup.

Vinogradarstvo je u Dalmaciji prije rata najraširenija poljoprivredna grana; pod lozom je bila 41.000 ha, od čega su na primorski pojas otpale 32.000 ha. Vinogradi su još u predratnim godinama stradavali od filoksera. U ratu su mnogo stradali od okupatora i slabe obradbe zbog oskudice radne snage, gnojiva i sredstava za obradu. Dio vinograda pretvoren je u oranice, da bi se dobilo više žita ili povrća. Površina pod vinogradima spala je na 30.000 ha, a prinosi vina na oko 50%, ili sa 700.000 na 350.000 hl. Pomanjkanje galice i sumpora mnogo se osjećalo. Sumpor se nabavljao čak iz Sicilije i to u komadima, pa se morao mljeti u mlinovima tvornica cementa; bilo je nabavljeno 135.550 kg sumpora. Od saveznika je dobiveno svega 12 vagona galice; nešto je dobiveno i u Beogradu, ali je zbog slabih transportnih mogućnosti ova galica samo dijelom iskorištena. Zato su NOO-i prišli sakupljanju bakra, da bi ga u Italiji preradili u galicu preko tamošnje firme Montecatini; sakupili su oko 4 vagona, ali budući da su saveznici tvornicu blokirali, nije na vrijeme došlo do realizacije ugovora. Dobivene količine galice jedva su zadovoljile 50% potreba.

I pomanjkanje radne snage, naročito na otocima, s kojih su se hiljade ljudi u to vrijeme nalazile još u zbjehu, predstavljalo je teškoću u obrađivanju polja pa i vinograda. U cilju poboljšanja kvaliteta i produkcije vina formiran je bio Zavod za vinarstvo pri Oblasnoj gospodarskoj stanici. Jedan od glavnih problema bio je izvoz vina i obrana od vinskih bolesti.

Voćarstvo i maslinarstvo u dalmatinskoj poljoprivredi također zauzimaju značajno mjesto. U ratu je bilo uništeno oko 88.000 voćaka i oko 250.000 stabala maslina. Zbog toga, kao i zbog slabije njege, proizvodnja voća i ulja opala

je u ratnim godinama za oko 20% i iznosila je u ulju 320 vagona. Pored ostalih mjera za unapređenje voćarstva i maslinarstva, osposobljeni su ili osnovani rasadnici u Blatu na Korčuli, Vignju, Metkoviću, Imotskom, Čiboći, Muću, Sinju, Arbanasima, Smiljčiću, Žažviću i Drnišu, a u Kaštel Starom osnovan je Zavod za voćarstvo i maslinarstvo.

Proizvodnja duhana, koja je u Dalmaciji u predratnim godinama obuhvaćala oko 160 ha i davala 1,600.000 kg, spala je u toku rata na 300.000 kg. Putem povoljnih cijena u otkupu duhana, po oslobođenju se nastojalo čim više zainteresirati proizvođače za sadnju duhana i to s uspjehom.

Stočarstvo je u Dalmaciji u toku rata pretrpjelo najveće gubitke; stradalo je oko 65% stočnog fonda. Prihodi od stoke iznosili su oko jedne trećine seljačkih prihoda. Zato se, kao gorući zadatak po oslobođenju, nametnulo podizanje broja stočnih grla. Odlukom organa vlasti zabranjeno je klanje sve ženske rasplodne stoke, kao i ženskog podmlatka. Za pučanstvo, a i vojku, ograničena je potrošnja mesa; dopušteno je klati samo staru i za rad nesposobnu stoku. Forsiran je uzgoj svinja, peradi i kunića. Pašnjacima, koji čine gotovo 50% površina, obraćana je veća pažnja. Do svršetka rata, NOO-i su uspjeli uspostaviti 18 pripisanih stočnih stanica; podignute su i selekcijske stanice na Glavici kod Knina i u Kuli kod Muća. Veterinarsku službu je obavljalo 19 veterinara i 27 pomoćnika, koji su završili veterinarski kurs organiziran od veterinarskog odjeljenja Osmog korpusa; i Oblasni NOO organizirao je u Sinju dvomjesečni veterinarski tečaj, koji je polazilo 40 osoba.

Od 5.792 ribarska broda, koliko je Dalmacija imala uoči rata, u toku borbi je uništeno ili oštećeno oko 50%; od 49.000 ribarskih mreža uništeno je do 40%. Da bi se ribarstvo što bolje pokrenulo, u Splitu je 7—8. februara održana ribarska konferencija. Ona je konstatala da se u obnovi ribarstva treba osloniti na vlastite snage i sredstva. Osposobljavanje brodova i mreža stavljeno je u prvi plan. Nakon oblasne konferencije održane su ribarske konferencije i po okruzima i kotarima gdje je ribarstvo važna privredna grana. Radi što bržeg razvitka ribarstva, Štab mornarice dodijelio je 40 leuta za potrebe ribarenja. Za popravak i izgradnju ribarskih brodova i alata NOO-i su osnovali 9 malih brodogradilišta. Kako je nedostajalo i goriva za ribarske brodove, ZAVNOH je dostavio Oblasnom NOO-u 21.000 kg nafte i 10.500 kg petroleja. Pored ribarskih zadruga, u razvitku ribolova bila je pokrenuta najživlja privatna inicijativa. Ribari su vojne i civilne bolnice, dječje i staračke domove besplatno snabdijevali ribom. Cijene ribi za građanstvo određivale su lokalne vlasti prema konkretnoj situaciji. U cilju unapređivanja ribarstva osnovan je Savez ribarskih zadruga. Brza obnova i razvoj ribarstva uvelike su olakšali prehranu stanovništva, naročito u primorskom pojasu. Oskudica u transportnim sredstvima onemogućavala je dopremlu ribe u zagorske krajeve.

Šumarstvu je također obraćena potrebna pažnja. Da bi se zaštitilo ono malo preostalih šumica koje okupator nije dospio uništiti, uspostavljena je šumarska služba i namješteno oko 200 lugara. Do kraja rata osposobljena su 32 šumarska rasadnika.

U kampanji obnove nije ni pčelarstvo zaboravljeno. Od oko 34.000 košnica (od kojih 18.000 primitivnih) u ratu je bilo upropašteno oko 65%. Radi brze obnove pčelarstva podignuto je, pored ostalog, i 7 pčelarskih stanica.

U okviru akcija za obnovu poljoprivrede u cjelini i njenih pojedinih grana prišlo se odmah po oslobođenju na širokom frontu osnivanju zadruga: proizvođačkih (poljoprivrednih, ribarskih, mljekarskih itd.) i nabavno-potrošačkih, uglavnom u gradovima i industrijskim krajevima. Za objedinjavanje njihova rada osnovani su privremeni okružni zadržni odbori za sve okruge osim biokovsko-neretljanskog; takvi su odbori osnovani i u kotarima. Tridesetog januara 1945. osnovan je i Oblasni privremeni zadržni odbor sa sjedištem u Splitu. Zahvaljujući radu svih tih odbora, ubrzo je obnovljen rad u 166 radnih zadruga i osnovana je 131 nova zadruga. Zadrugama je dodijeljena pomoć u iznosu od 120 miliona kuna. Da bi se rad u zadrugama što bolje razvijao, održani su u Šibeniku, Dubrovniku, Hvaru, Supetru, Opuzenu, Imotskom, Sinju, Vodicama, Zadru i Kninu kursevi za rukovodeći kadar; kroz njih je do kraja rata prošlo 270 lica. Postavljene su nove uprave u Zadružnom savezu i Zadružnoj matici — novčanorevizijskim središnjicama, postavljena zajednička uprava za Zadružnu poslovnicu i Gospodarsku maticu, obnovljen rad Centrale vinarskih zadruga.

6. *Razvoj školstva, kulturnog života i fiskulture.* Napori koji su u godinama rata činjeni na razvitku školstva, kulturnog života, pa donekle i fiskulture, u mnogome su olakšali brz razvoj na tom području već u prvim danima po oslobođenju Dalmacije. Aktivnost NOO-a u pravcu razvijanja tih grana društvenog života dala je velike rezultate.

Po oslobođenju radilo je u Dalmaciji oko 400 škola, a pri svršetku rata 707, dok ih je prije rata u Dalmaciji bilo svega 571. Za otvaranje 125 škola nedostajalo je učitelja; oskudica u njima osjećala se u svim krajevima osim dubrovačkog, a najviše u zatarskom okrugu. Pri kraju rata radila su u osnovnim školama 1083 prosvjetna radnika, ali od toga je stručnih učitelja bilo svega 669 (prije rata bilo ih je 1500). Od 83.202 školska obaveznika, pri kraju rata je škole polazilo 62.236. Budući da velik broj nestručnih učitelja, koji su radili u školama, nije polazio nikakve učiteljske kurseve, Oblasni NOO (prosvjetni odjel) organizirao je kurs u Preku kraj Zadra, koji su polazila 243 kursista. Ubrzo su otvorene 4 učiteljske škole sa 402 učenika. U Splitu je otvorena Viša pedagoška škola, prva te vrste u zemlji; dekan je bio prof. dr. Alfirević, a rektor prof. J. Ravlić. Kursisti, kao i oni koji su obrazovani u zbjegu — u Italiji i Egiptu — a koji su se u to vrijeme vraćali u zemlju, znatno su popunili praznine u oskudici učiteljskog kadra. Velika je zapreka za razvitak škola bila i oskudica u školskim zgradama i inventaru; velik dio škola bio je za rata zapaljen ili znatno oštećen. Od oslobođenja do kraja rata, brigom narodnih vlasti osposobljeno je ili preuređeno za škole oko 200 zgrada. Početnica i bukvara, koje su izradili kadrovi oblasnoga prosvjetnog odjela, izašlo je u izdanju ZAVNOH-a 11.000 primjeraka. Oblasni prosvjetni odjel izdao je i malu čitanku »Novi naraštaj« u tiražu od 10.000 primjeraka. Vjeronauk je u školama učinjen fakultativnim predmetom.

Od srednjih škola već su potkraj 1944. radile niže gimnazije i to sve na otocima. Do aprila 1945. proradile su 22 gimnazije, od kojih 9 potpunih i 13 nižih; potpune gimnazije bile su u Kninu, Zadru, Šibeniku, Sinju, Imotskom,

Dubrovniku i tri u Splitu. Sve gimnazije polazilo je 7.560 učenika. Taj je broj s povratkom zbjega naglo rastao. U gimnazijama su predavala 272 stručna i pomoćna nastavnika; zbog malog broja, nastavnici imali su sedmično po 30 sati.

U školama su osnovani školski i razredni aktivni, sa zadatkom da održavaju potrebnu disciplinu i da se brinu za što uspješniji rad u školi i izvan nje. Preko roditeljskih sastanaka i omladinskih organizacija mnogo se pridoni-jelo uspješnom razvitku školstva. Za najsiromašnije učenike organizirane su školske kuhinje, a otpočelo se i s otvaranjem đачkih domova; do kraja rata otvoreno je 13 domova s 1108 učenika i učenica.

Da bi se što više pomoglo onoj omladini koja je krivnjom bivših režima ostala neškolovana, kao i učenicima koji su zbog rata prekinuli školovanje, uvedeno je i pomoćno školovanje. Tako su gimnazije, uz redovite razrede, otvorile i pomoćne, u kojima su đaci u toku jedne školske godine obrađivali gradivo dvaju razreda. Za đake koji nisu mogli redovito polaziti škole organizirani su posebni tečajevi.

Pored rada u školi, učiteljski i nastavnički kadar bio je mnogo angažiran i radom izvan škole. Gotovo sve gimnazije davale su s vremena na vrijeme priredbe za najširu javnost, s manjim kazališnim komadima i muzičkim programima. Đaci mnogih škola osnovali su radne čete i odlazili dobrovoljno na obnovu grada ili svoga mjesta.

I na polju narodnog prosvjeđivanja postignuti su od svršetka rata dobri rezultati. Do kraja 1944. otvoreno je 11 narodnih sveučilišta, a do svršetka rata bilo ih je u svim većim centrima. Potkraj 1944. radilo je 99 analfabetskih tečajeva s 1450 polaznika, a već u aprilu 1945. preko 200 s oko 6000 polaznika. U svakom mjestu trebalo je da se otvori »dom kulture« s knjižnicom, koji bi bio centar za okupljanje, prosvjeđivanje i zabavu stanovništva.

Oslobođenjem Dalmacije kulturni je razvoj mnogo dobio na širini i kvalitetu. Kazalište narodnog oslobođenja Hrvatske za Dalmaciju dalo je u prva tri mjeseca 1945. 62 priredbe (32 dramske, 13 koncerata, 7 baletnih, 7 gostovanja i 3 komemoracije). U svim većim mjestima osnovane su diletantske kazališne grupe, kojih je do kraja rata bilo preko 50. U Srednjoj muzičkoj školi u Splitu bilo je preko 500 učenika; u Dubrovniku je također otvorena takva škola. Do svršetka rata otvoreno je 12 kino-dvorana. Gradske biblioteke i muzeji radili su pod stručnim nadzorom već prvih dana po oslobođenju.

Fiskultura doživljuje po oslobođenju svestrani razvitak. Već u januaru 1945. osnovan je Fiskulturni odbor za Dalmaciju, a zatim se takvi odbori osnivaju i u okruzima. Njihovom brigom i uz pomoć antifašističkih organizacija, za kratko vrijeme obnovljeno je oko 60 fiskulturno-sportskih društava, a uz to je osnovano i 10—15 novih društava. Organizirani su i fiskulturni kursevi u trajanju od mjesec i po dana. Pred fiskulturu postavio se zadatak da pro-dre u svako selo i da okupi svu omladinu i što više ljudi.

7. Zdravstvena i socijalna politika. »Razdoblje koje je prošlo od posljed-nje Oblasne skupštine (28—29. decembra 1944; op. p.) možemo označiti kao perioda daljnjeg učvršćivanja zdravstvenih odjela, formiranja zdravstvenih stanica, povećanja broja bolničkih kreveta, odgajanja novih zdravstvenika putem kurseva«, kazala je Marija Novak, pročelnik oblasnog zdravstvenog odjela, u svom izvještaju na četvrtoj oblasnoj skupštini, održanoj u Splitu

23. i 24. aprila 1945. U istom izvještaju rečeno je da pred sanitetskom službom stoje veliki zadaci jer zaleđe Dalmacije nije ni prije rata imalo razvijenu zdravstvenu zaštitu. Zdravstvena je služba organizirana u teškim uvjetima jer su Nijemci pri povlačenju temeljito opljačkali sve bolnice; mnoge od njih trebalo je urediti i osposobiti iz temelja. Neposredno po oslobođenju prišlo se obnovi porušenih bolnica u Šibeniku, Zadru i dr.; za svega tri mjeseca uspjelo je povećati broj bolničkih kreveta za 352.

U aprilu 1945. kapacitet civilnog saniteta Dalmacije, bez vojnoga, iznosio je 1512 bolničkih kreveta; još uvijek je bilo 700 kreveta manje nego pred rat. Da bi se bolnice što više rasteretile i u većoj mjeri zadovoljile potrebe bolesnika, otvoreno je 7 novih kotarskih zdravstvenih stanica i 17 mjesnih s 235 kreveta. U mnogim selima ubrzo su otvorene ambulante. Za svega tri mjeseca osnovano je 167 seoskih ambulanti, tako da ih je u aprilu radilo već 275.

Za prva tri mjeseca 1945. liječeno je u bolnicama 6.614 osoba, a kroz zdravstvene stanice i ambulante prošlo je 76.045 lica, više od 10% cjelokupnog stanovništva. Budući da je većina zdravstvenih radnika, i to gotovo svi mlađi, bila u vojnim jedinicama, zdravstvena služba na terenu mnogo je trpjela od nestašice kadrova. Pred kraj rata radila su u zdravstvenoj službi na terenu svega 132 liječnika, a među njima je bio 51 s više od 50 godina starosti. U 9 bolnica, koliko ih je bilo, radilo je svega 45 liječnika; ispod 40 godina bilo ih je svega 18. Primalja je bilo 88, od toga 35 preko 55 godina starosti.

Da bi se barem donekle doskočilo nestašici stručnih kadrova, makar i onih sa srednjom spremom, prišlo se podizanju sanitetskog osoblja putem kurseva. Do aprila su okružni i kotarski NOO-i, tj. njihovi zdravstveni odjeli, organizirali 13 nižih zdravstvenih kurseva s 278 polaznika, a ukupan je broj kurista u zdravstvenoj službi iznosio 482.

Za prva tri mjeseca 1945. u Dalmaciji se rodilo 1054, a umrlo je 1456 osoba; prema tome, smrtnost je bila veća od nataliteta za 402 lica. Zdravstvenoj propagandi obraćala se najveća pažnja; samo za tri mjeseca održano je 75 kotarskih, 10 okružnih i jedna oblasna zdravstvena konferencija-savjetovanje, a k tome još i 1113 zdravstvenih predavanja za narod. Štampane su i rasturane, za tadašnje prilike, goleme količine materijala o popularnim zdravstvenim temama.

Od pjegavog tifusa bolovalo je 161 lice (samo u kninskom okrugu 125), trbušnog tifusa bilo je 150 slučajeva (u Splitu 83), od svraba je bolovalo 18.511 lica, a tuberkuloza je bila masovna pojava.

Pored Splita, Dubrovnika, Šibenika i Zadra, državna apotekarska služba organizirana je do kraja rata još u Kninu, Starom Gradu, Hvaru, Vrlici, Kistanjama i na Lastovu. Lijekova je do aprila izdato u vrijednosti od 80 miliona kuna. Od saveznika je na ime pomoći primljeno 26 tona lijekova i 198 bala zavojnog materijala. I u samoj Dalmaciji proizvedeno je mnogo lijekova, naročito u Splitu, Zadru i Sinju.

Ubrzo po oslobođenju oživljen je rad Okružnih ureda za osiguranje radnika, Penzionog zavoda, »Merkura« i Bratimske blagajne. Okružni zavodi postojali su otprije u Splitu i Dubrovniku, a povjereništa i ekspoziture u Šibeniku, Sinju, Omišu, Kninu i Makarskoj. Novi okružni ured osnovan je u Zadru. U aprilu 1945. bilo je oko 11.000 članova socijalnog osiguranja.

Penzioni zavod isplaćivao je penzije prema raspoloživim financijskim sredstvima, a »Mercur« je nastavio s radom za svoje osiguranike. Brigu oko socijalnog osiguranja osiguranika rudara, kojih je pred kraj rata bilo oko 800, preuzela je njihova zadružna bratska blagajna sa sjedištem u Drnišu.

Invalidska zaštita uglavnom se kretala oko skupljanja podataka i smještaj invalida i njihova zapošljavanja. U Dubrovniku je osnovan Invalidski dom, u koji je smješteno oko 1000 invalida. U domu je organizirana osnovna škola, općeobrazovni kurs, poštansko-telefonski kurs i kurs za prosvjetni rad.

Broj dječjih domova popeo se pred kraj rata na 35 s 2.407 nezaštićene djece. Broj staračkih domova podigao se u isto vrijeme na 19, sa 574 staraca i starica. Bila su osnovana i 4 doma za popravilište sa 138 žena i jedno odgajalište za napuštenu djecu. U istom razdoblju osnovano je 38 dječjih obdaništa sa 2.500 djece; prije ih u Dalmaciji nije uopće bilo. Narodnih kuhinja bilo je u aprilu 74; osim hrane davana je u njima pomoć u nepripremljenoj hrani, odjeći, obući i novcu. Na osnovu odluke NKOJ-e dodijeljivane su privremene pomoći porodicama boraca JA, invalidima i njihovim porodicama, žrtvama fašističkog terora, porodicama zarobljenika, interniranih, odvedenih na prisilan rad, penzionerima itd. Do svršetka rata repatriran je sav zbjeg iz Italije, dok je iz Egipta repatrirana prva grupa od 1.290 lica tek 18. aprila. Nije bilo nimalo lako prihvatiti i smjestiti tisuće povratnika, od kojih su mnogi zatekli svoje domove u zgarištima i ruševinama; brigom NOO-a oni su ipak svi smješteni. U Splitu je osnovana dječja kolonija za oko 1000 djece iz Like, Korduna i Banije. Na brizi NOO-a bilo je i oko 3000 izbjeglica izvan Dalmacije. Broj ranjenika i rekonvalescenata, koji su mahom povučeni iz Italije odlukom VŠ-a nakon oslobođenja Dalmacije, kretao se oko 8000; i njih su NOO-i trebali da prihvate, smjeste i hrane.

8. *Upravna i sudska služba.* Po oslobođenju Dalmacije popunjeni su i prošireni upravni odjeli i služba. Od 17. do 19. februara održano je savjetovanje odjela upravne službe, koje je mnogo pridonijelo njenom razvitku.

Da bi se građanstvo zaštitilo od različitih švercera, nabijača cijena i špekulanata, osnovana je tržišna milicija. U suradnji s odjelima obrta, trgovine i industrije organizirana je služba veza i obavještenja o kretanju robe i cijena. Organi vlasti povelili su i borbu za otkrivanje skrivenih zaliha robe.

U suradnji sa socijalnim odjelima suzbijana je skitnja i spriječeno prosjačenje maloljetnika, za koje je u Kaštelima osnovano popravilište. Uz pomoć istog odjela organizirani su za smještaj i preodgajanje javnih prostitutki domovi u dubrovačkom, splitskom i zadarskom okrugu.

Upravna služba izvršila je, na osnovu presuda, više od 220 konfiskacija. Doneseno je nekoliko odluka o stavljanju pod prinudnu upravu imovine onih lica koja su napustila zemlju i za koja je postojala vjerojatnost da će biti proglašena narodnim neprijateljima. Upravni odjeli preuzeli su od sudskih odjela vođenje matičnih knjiga.

Zbog kritične situacije u stambenom prostoru u gradovima koji su teško stradali od ratnih razaranja, upravna služba organizirala je kontrolu zgrada i rekvizicije za potrebe vojske i drugih ustanova.

Za održavanje reda stvoren je odgovarajući kadar milicije. S obzirom da je do oslobođenja gotovo cjelokupno sposobno muško stanovništvo otišlo u vojne jedinice, bilo je veoma teško naći dovoljno ljudi za milicijsku službu; ipak je tu službu obavljalo pred kraj rata 1269 milicionera. Milicija je, pored ostalog, hvatala i vojne dezertere i, zajedno s narodnom odbranom, »kamišare« tj. ustaše i četnike koji su se skrivali na terenu. Nakon oslobođenja bilo je u Dalmaciji oko 1500 kamišara, najviše na Velebitu i Dinari, a nešto u Bukovici, Moseću, Svilaji, Kamešnici, Biokovu i u imotskom kraju. Potkraj februara je njihov broj spao na oko 600, a na kraju rata oko 150. Da bi neke okorjele kamišare primorali na kapitulaciju, internirano je oko 50 njihovih porodica, za koje se znalo da ih pomažu. U gradovima je doskora uređena vatrogasna služba i saobraćajna milicija. Za osposobljavanje potrebnih kadrova organizirao je oblasni upravni odjel kurs za 45 polaznika.

Narodni sudovi su u početku bili osnivani u okviru NOO-a. Pročelnik sudskog odjela bio je i predsjednik narodnog suda, a ostali članovi suda bili su članovi izvršnog odbora ili plenuma NOO-a kojemu je sud pripadao. Takva je praksa potrajala do jeseni 1944, a kasnije se išlo na odvajanje sudova od NOO-a. Predsjednici i članovi suda nisu više mogli biti iz aparata NOO-a. Od januara 1945. provedeno je potpuno odvajanje svih sudova od organa vlasti. Budući da se u većini slučajeva nije moglo čekati na provođenje izbora, sudovi su birani na konferencijama JNOF-a ili na masovnim savjetovanjima i narodnim zborovima. Suci su birani iz svih staleža, a među njima je bilo i žena. Usporedo s osamostaljivanjem sudova ukidani su sudski odjeli pri NOO-ima, koji su gotovo svi do kraja rata prestali s radom.

Zbog oskudice u stručnom kadru, okružni sud za otoke spojen je sa splitskim okružnim sudom, s kojim su se spojili i gradski sud u Splitu i kotarski sud solinskog kotara. Pored mjesnih, odnosno općinskih ili gradskih sudova, postojali su kotarskih i okružni sudovi te Oblasni narodni sud za Dalmaciju u Splitu. Da bi sudovi došli što prije do potrebnog kadra, u Splitu i Drnišu bili su organizirani pravni kursevi. U Splitu je 10. januara 1945. održana prva oblasna sudska konferencija; druga je održana 19. februara. One su mnogo pomogle mladim sudskim kadrovima da se snađu na svojim odgovornim dužnostima.

II RAZVOJ ANTIFAŠISTIČKIH ORGANIZACIJA I NARODNE VLASTI

1. *Komunistička partija.* Kao što je za čitavo vrijeme borbe do oslobođenja Dalmacije bila glavna pokretačka i mobilizatorska snaga, KP je to ostala i u periodu obnove i razvitka. Ako je u svim akcijama i pobjedama u toku oružane borbe imala velikog udjela, njene zasluge nisu niipošto bile manje ni na frontu obnove i organiziranja novog života nakon oslobođenja. Velike pobjede, koje su izvojevane u tom periodu, ne bi se mogle ni zamisliti bez njenog učešća.

Kada je koncem decembra 1944. CK KPH premjestio svoje sjedište iz Topuskoga u Šibenik, gdje se zadržao sve do maja 1945 kada odlazi u oslobođeni Zagreb, on je Oblasnom komitetu, kao i čitavoj partijskoj organizaciji u Dalmaciji, pružio dragocjenu pomoć u vrijeme kada je ta pomoć bila prijeko

potrebna. U tom periodu je organizacije u Dalmaciji osobito zadužio sekretar CK KPH dr. Vladimir Bakarić, koji je, pored ostalih članova CK-a, prisustvo-
vao na više sjednica Oblasnog komiteta, ukazujući na pravilnu orijentaciju
u rješavanju brojnih problema.

Oblasni komitet (biro) pred svršetak rata sačinjavali su: sekretar Drago
Gizdić i članovi Ante Jurjević, Andrija Božanić, Ivica Kukoč, Nikola Sekulić,
Marija Novak, Tode Čuruvija, Ante Roje, Ante Eterović i Anka Berus, koja je
u Oblasni komitet kooptirana po dolasku u Dalmaciju.

Spajanjem otočkog okružja sa srednjodalmatinskim (splitskim), sa sje-
dištem u Splitu, a kasnije kninskog sa šibenskim, sa sjedištem u Šibeniku,
broj okružnih komiteta smanjen je od 7 na 5: dubrovačkih, makarski, splitski,
šibenski i zadarski. (Livanjsko okružje je još u ljeto 1944. izuzeto iz dalmatin-
skih rukovodstava i preneseno u sklop bosanskih.) Mjesni komitet Splita se
u martu 1945. izdvaja iz sastava OK Splita i povezuje izravno s Oblasnim
komitetom. U maju i junu 1945. održane su okružne partijske konferencije,
na kojima su izabrani novi prošireni okružni komiteti — plenumi i biroi.
Broj kotarskih komiteta povećan je poslije rata za tri (Obrovac, Trilj i Šesta-
novac). Pred kraj rata bilo je 29 kotarskih komiteta, među kojima četiri
gradska u rangu kotarskih.

Rasformiranjem većih kotara i formiranjem manjih (kotari su uglavnom
brojili od 20.000—25.000 stan.) otpala je potreba za postojanjem općina, pa
samim tim i općinskih komiteta. Neki od tih komiteta ukinuti su za vrijeme
rata, a ostali pred kraj i po svršetku rata.

Partijske organizacije su i po oslobođenju bilježile stalan porast, kako
u vojsci tako i na terenu. Prema podacima iz marta 1945, broj članova na
terenu Dalmacije, u vojnim jedinicama, mornarici i zbjegu, iznosio je 10.312,
a kandidata (samo na terenu) 1371. Po okruzima, odnosno vojnim jedinicama
i zbjegu, brojno stanje članstva izgledalo je u to vrijeme ovako:

Okrug	članovi	žene	radnici	seljaci	ostali	Hrvati	Srbi	kandi- dati
Dubrovnik	354	78	96	171	87	337	8	145
Makarska	578	127	55	474	49	563	15	87
Split	1435	342	341	941	153	1336	99	536
Split grad	529	161	212	123	194	511	18	212
Šibenik	478	121	110	292	85	356	131	150
Knin	337	49	70	221	46	92	245	96
Zadar	434	102	68	334	32	332	102	145
SVEGA	4145	980	945	2556	644	3527	618	1371
Narodna obrana	422		77	274	69	380	40	

Vojska

IX divizija	930		373	407	123	779	124	
XIX	983		202	650	114	429	526	
XX „	674		292	288	93	613	52	
XXVI „	1435		389	870	176	1083	98	245

Tenkovska brigada	389	209	115	53	132	117
Artiljerija	179	68	75	33	96	39
Mornarica	855	368	233	177	773	50
SVEGA U NOV-i	5445	1904	2638	769	3869	1006
Zbjeg	300					
SVEGA	10312					

Potkraj rata broj članova Partije bio je svakako za nekoliko stotina veći; samo u XXVI diviziji bio je 221 član više. Kao što se vidi, u martu 1945, tj. pri kraju rata, na terenu Dalmacije (bez vojske, mornarice, Narodne obrane i zbjega) bilo je gotovo tri puta više članova Partije nego u maju 1941. U toku rata poginulo je u redovima NOV-e preko 2.000 članova Partije.

2. *SKOJ* i *USAOH*. Kao i u toku rata, skojevka organizacija je po oslobođenju Dalmacije bila najveća baza i rezervoar partijske organizacije. Broj njenih okružnih i kotarskih komiteta bio je ravan broju partijskih komiteta. Broj skojevaca iznosio je potkraj rata oko 9000, a u vojsci, mornarici, Narodnoj obrani i zbjegu bilo ih je oko 6000, ili u svemu oko 15.000. To znači da je na kraju rata skojevka organizacija samo na terenu bila gotovo dva puta brojnija nego u martu 1941, a u cjelini je taj porast iznosio 10.000. Oko 9.000 skojevaca poginulo je u redovima boraca.

Organizacija *USAOH*-a obuhvatala je potkraj rata preko 90% cjelokupne omladine. Isto tako bila je masovna i pionirska organizacija.

Omladinskim rukovodstvima pružio je znatnu pomoć Pokrajinski komitet *SKOJ*-a Hrvatske kada je svoje sjedište prenio u Šibenik gdje je ostao do kraja rata.

3. *Antifašistički front* žena u Dalmaciji dočekao je svršetak rata sa preko 90% obuhvaćenih žena. Kako su gotovo svi odrasli i sposobni muškarci, osobito mladi, otišli u vojsku, najveći je teret u obnovi do kraja rata, pogotovu obrađivanje polja, pao na žene. Žene su masovno učestvovala na dobrovoljnim radovima i u svim službama u pozadini.

4. *Jedinstveni sindikati*. Neposredno poslije konferencije, održane u Beogradu 23—25. januara 1945, u vezi s osnivanjem Jedinstvenih sindikata Jugoslavije na oslobođenom dijelu zemlje, u Dalmaciji se prišlo osnivanju sindikalnih organizacija. Valja napomenuti da su iz Dalmacije učestvovali na konferenciji do rata poznati sindikalni funkcioneri Ivo Senjanović i Marko Šore, koji su iz Barija došli avionom u Beograd. Ante Alujević-Kopač i Kajo Parać, koji su također bili upućeni na konferenciju, morali su se vratiti iz Barija jer se nisu mogli prebaciti za Beograd.

Već 23. januara u Splitu je, na širokom skupu, izabran oblasni akcioni odbor za osnivanje Jedinstvenih sindikata. Nakon toga prišlo se osnivanju akcionih odbora po poduzećima i ustanovama i upisu u sindikalne organizacije.

U zadružnom domu u Splitu održano je 6. marta savjetovanje s predstavnicima akcionih odbora iz 90 poduzeta i ustanova. Na savjetovanju sa izneseni rezultati i iskustva u vezi s osnivanjem sindikalnih organizacija. Za nepuna dva mjeseca u cijeloj Dalmaciji bile su osnovane sindikalne podružnice na

sindikalnih podružnica bio je izabran u mjesecima martu i aprilu: od oko 39 principu: jedno poduzeće odnosno ustanova – jedna podružnica. Najveći broj hiljada radnika i službenika, koliko ih je tada bilo u Dalmaciji, sindikalno organiziranih bilo je potkraj rata preko 36.000.

Već 23. marta u Splitu je održano savjetovanje predstavnika sindikalnih organizacija i poduzeća, na kome se raspravljalo o ishrani radnika i o tome kako će se prijeći od plaćanja radnika u naturi na sistem plaća u novcu. Međutim, na taj sistem prešlo se tek nakon svršetka rata. Dotada su radnici dobivali pomoć najprije samo u hrani, a zatim u hrani i novcu. Formiranjem sindikalnih podružnica ukinuti su radnički odbori koji su osnovani u poduzećima neposredno iza oslobođenja.

5. *JNOF*. Organizacije Jedinostvenog narodnooslobodilačkog fronta osnovane su u Dalmaciji još u periodu od augusta do kraja oktobra 1944. Prvi mjeseci po oslobođenju značili su fazu njihova omasovljavanja. To naročito vrijedi za drniško-kninski, te imotsko-metkovački i dubrovački kraj gdje su one do oslobođenja zaostajale za ostalim dijelom Dalmacije. Još za rata su se ove organizacije znatno učvrstile u borbi za najšire mase, za jedinstvo i bratstvo naših naroda, a kasnije u borbi na frontu obnove; u to vrijeme one obuhvaćaju preko 95% birača. Clanski prinosi nisu još tada bili uvedeni.

S obzirom da su štampa i propagandna aktivnost tada prešli iz ruku NOO-a pod rukovodstvom organizacija *JNOF*-a, ukinuti su propagandni odjeli pri NOO-ima.

U prvim mjesecima po oslobođenju održane su mnoge konferencije *JNOF*-a, a gotovo u svim gradovima po prvi put su izabrani široki gradski odbori *JNOF*-a. Gradskoj konferenciji, koja je održana 12. decembra u splitskom kazalištu, prisustvovalo je oko 1300 delegata. U gradovima, a naročito u Splitu, biraju se u to vrijeme odbori *JNOF*-a i za pojedine staleže (pravnike, profesore itd). Na skupu od 150 pravnika 9. decembra 1944. izabran je odbor *JNOF*-a pravnika.

Drugi i posljednji do kraja rata prošireni plenarni sastanak Oblasnog odbora *JNOF*-a održan je 22. aprila 1945. u Splitu. Od Glavnog odbora *JNOF*-a Hrvatske prisustvovali su Karlo Mrazović, Vicko Krstulović i Ante Vrkljan. Na plenumu je analizirana politička situacija u Dalmaciji u svijetlosti događaja koji su uslijedili od decembra 1944. Plenum je jednodušno konstatirao da su organizacije *JNOF*-a u Dalmaciji ispoljile veliku snagu, okupirajući najšire mase na zadacima obnove i izgradnje. Tajnik Oblasnog odbora D. Gizdić konstatirao je u svom izvještaju: »Po svemu se vidi da su uporišta reakcije svakim danom sve slabija u čitavoj našoj oblasti. Njen utjecaj je u velikom opadanju u imotskom, metkovačkom i dubrovačkom kraju nakon oslobođenja širokog Brijega. Isto tako, njen je utjecaj opao i u sjevernoj Dalmaciji, osobito oko Knina, nakon naših velikih i uspješnih akcija u oslobođenju Like.«

Organizacije *JNOF*-a razvile su izvanrednu političku aktivnost u periodu od oslobođenja Dalmacije do kraja rata. Njihova se snaga najbolje osjetila u demonstracijama 16—18. I 1945, koje su održane prilikom reakcionarne izjave Petra Karađorđevića, kao i u čitavom nizu manifestacija i zborova održanih širom zemlje.

Bez pretjerivanja se može reći da se samo širini i snazi JNOF-a ima zahvaliti što su u Dalmaciji, kako za vrijeme oružane borbe tako i po njenom svršetku, postignuti takvi uspjesi koji je stavljaju u red onih krajeva naše zemlje koji su dali oslobodilačkoj borbi najveće prinose.

6. *Dalji razvoj i demokratizacija narodne vlasti.* U ranijim izlaganjima vidjeli smo da su u periodu obnove po oslobođenju organi vlasti funkcionirali u cijeloj Dalmaciji bez nekih osobitih teškoća. Dobar mehanizam narodne vlasti omogućio je brzu normalizaciju života i uspostavu reda i sigurnosti. Napori i uspjesi organa vlasti u ishrani mnogobrojnih vojnih jedinica i naroda, u zbrinjavanju tisuća ranjenika, rekonvalescenata, zbjega, u otvaranju škola, bolnica, u brzom tempu obnove na cijelom frontu — podigli su ugled NOO-a u očima najširih narodnih masa.

Oslobođenje Dalmacije u jesen 1944. zateklo je narodnu vlast potpuno spremnu i doraslu novoj situaciji. Još za vrijeme oslobodilačke borbe, a pogotovu od ljeta 1944. ona se pripremala za nove zadatke, razvijajući i izgrađujući svoju strukturu. Tom razvoju narodne vlasti mnogo je pridonio Oblasni NOO. Svoj boravak na oslobođenom Visu iskoristio je da što temeljitije organizira svoje odjele i osposobi ih da u času oslobođenja mogu pružiti novooslobođenim krajevima, osobito gradovima, svu potrebnu pomoć. Te sistemat-ske pripreme u izgradnji nove vlasti učinile su da su na području cijele Dalmacije NOO-i uživali u narodu velik autoritet.

Na III oblasnoj skupštini NOO-a, održanoj u Splitu 28. i 29. decembra 1944, postavljen je pred NOO-e zadatak da »podignu svoju radnu sposobnost u skladu s novim vrlo složenim problemima«. To je bio jedan od preduvjeta za izvršenje brojnih poslova koji su ih čekali nakon oslobođenja. Na toj skupštini izvršene su i neke promjene u sastavu Oblasnog NOO, pošto je dr. Jerko Radmilović otišao na rad u ZAVNOH, a Drago Gizdić, koji je bio sekretar Oblasnog komiteta i tajnik Oblasnog odbora JNOF-a, zahvalio se na dužnosti tajnika Oblasnog NOO-a dok je Ante Jurjević bio određen na drugu dužnost izvan Dalmacije. Zato su na skupštini u Izvršni odbor Oblasnog NOO-a izabrani Anka Berus, Nikola Repanić, Ante Dumandžić i Hugo Gazin. Otada pa do svršetka rata Izvršni odbor je radio u sastavu: predsjednik Vice Buljan, potpredsjednik Toma Jelaš, tajnik Ivica Kukoč, rukovodilac upravnog odjela Nikola Repanić, privrednog i poljoprivrednog ing. Dinko Tudor, financijskog Anka Berus, trgovačko-prehrambenog Dušan Popović, prometno-tehničkog Hugo Gazin, zdravstvenog Marija Novak, kulturno-prosvjetnog prof. dr. Cvito Fisković, sudskog Ivan Kuzmić i socijalnog dr. Milivoj Visković.

Dolazak ZAVNOH-a u Šibenik, 31. decembra 1944, i njegov boravak u tom gradu do 13. maja 1945 dali su nov poticaj radu i jačanju NOO-a u Dalmaciji. Njegovi članovi i predstavnici sudjelovali su gotovo na svim konferencijama i savjetovanjima koje je Oblasni NOO organizirao kao i na nekima koje su organizirali okružni odbori, naročito šibenski.

U skladu s odlukama III oblasne skupštine, 7. januara 1945, broj se okružnih odbora, kao i ostalih okružnih rukovodstava — kako je sprijeđa rečeno — smanjio sa 7 na 5. Pošto se nakon IV Oblasne skupštine NOO-a, održane u Splitu 23—24. aprila, išlo na rasformiranje većih kotara benkovačkog, imotskog i sinjskog, i na formiranje novih: Obrovac, Trilj i Šestanovac, to je broj kota-

ra po svršetku rata porastao, iako je viški kotar spojen s hvarskim. Kao što je već spomenuto, zbog reorganizacije kotara otpala je potreba za općinama, kao i općinskim rukovodstvima, uključivši i NOO-e. Ukidanjem općinskih odbora, pred kraj i po svršetku rata, pojačan je kadrovski sastav kotarskih NOO-a. Rasformiranjem općinskih i fuzioniranjem spomenutih okružnih odbora uštedjelo se u stručnom i administrativnom kadru, u kojem se mnogo oskudijevalo. U mjesnim-seoskim NOO-ima nije bilo nikakva službeničkog aparata.

Dalja demokratizacija NOO-a i njihovo povezivanje s narodom postavilo se kao centralno pitanje još na II oblasnoj skupštini, koja je održana u Hvaru 12. i 13. oktobra 1944. U istom cilju, III skupština NOO-a Dalmacije odlučila je da se provedu izbori za seoske-mjesne i gradske NOO-e. Prema toj odluci, izbori su provedeni u februaru i martu svagdje osim u gradu Zadru gdje su održani tek 13. maja. Izbori su provedeni na osnovu općeg, jednakog i neposrednog prava, tajnim glasanjem. Interes za izbore bio je svuda velik, jednako kod žena, koje su u mnogim mjestima prvi put izašle na biralište, kao i kod muškaraca. Tehnička služba odgovorila je potrebama izbora, iako je na glasačka mjesta došao velik broj nepismenih. Glasalo se zaokruživanjem određenog broja kandidata sa kandidatskih lista, koje su odbori JNOF-a istakli. »Izbori su se svuda odvijali bez ikakvog zastoja i u punom redu« — referirao je tajnik Oblasnog NOO-a I. Kukoč u svom izvještaju na IV Oblasnoj skupštini. Na tim izborima, izuzimajući one koji su bili spriječeni, glasali su gotovo svi birači. Procenat po okruzima bio je: u makarskoj 99,42%, zadarskom 98,06%, splitskom 97,42%, dubrovačkom 96,98% i šibenskom 96,06%. Svi glasovi na izborima dati su za kandidate JNOF-a.

Prema odluci IV Oblasne skupštine, izbori za kotarske i okružne skupštine održani su po svršetku rata.

Pred svršetak rata u Dalmaciji je djelovalo 786 mjesnih-seoskih NOO-a, 40 općinskih, 4 gradska, 25 kotarskih, 5 okružnih i Oblasni NOO. U svim tim odborima radilo je 9.450 službenika, od kojih 7.214 stalnih i 2236 privremenih; velika većina toga službeničkog kadra učestvovala je u NOB-i.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA RAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV SIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV SIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB